

ELEKTRONISCH STEMMEN EN POLITIEKE PARTICIPATIE IN BELGIË

VOORSTELLING VAN DE EERSTE ONDERZOEKSRÉSULTATEN

**ONDERZOEK IN HET KADER VAN HET PROGRAMMA "SOCIALE COHESIE"
VAN DE POD WETENSCHAPSBELEID**

Coördinator: Pascal DELWIT (ULB)

Erol KULAHCI (ULB)

Jean-Benoit PILET (ULB)

HUIS VAN DE PARLEMENTSLEDEN, 8 DECEMBER 2003

Inleiding

In de gevestigde democratieën of in landen in transitie naar democratie hebben sommige staten ervoor gekozen het elektronisch stemmen geheel of gedeeltelijk in te voeren. Hierbij denken we aan Zweden, Nederland, Canada, de Filippijnen, Brazilië, de Verenigde Staten, Zwitserland of het Verenigd Koninkrijk.

Dit nieuwe institutionele mechanisme werd grotendeels opgezet om redenen van opportuniteit en om een oplossing te brengen voor het groeiende afhaken van de burgers ter gelegenheid van verkiezingen en referenda in de representatieve democratieën.

De cijfers terzake zijn ondubbelzinnig. Behalve in Denemarken wordt er in alle landen van de Europese Unie vastgesteld dat de traditionele politieke participatie aan de nationale verkiezingen verflauwt.

Tabel 1. Evolutie (in %) van de deelname aan nationale verkiezingen in de landen van de Europese Unie

	Laatste verkiezingen in de jaren 70	Laatste verkiezingen in de jaren 80	Laatste verkiezingen in de jaren 90	Laatste verkiezingen en datum	Vershil tussen de recentste verkiezingen en de laatste van de jaren 70
Verenigd Koninkrijk	(1979) 76,00	(1987) 75,42	(1999) 71,47	(2001) 55,48	20,52
Duitsland	(1976) 90,74	(1987) 84,33	(1998) 82,20	(2002) 79,10	11,64
Oostenrijk	(1979) 92,24	(1986) 90,46	(1999) 80,42	(2002) 80,49	11,75
Denemarken	(1979) 85,62	(1988) 85,20	(1998) 85,95	(2001) 87,14	-1,52
Spanje	(1979) 68,13	(1989) 70,80	(1996) 77,38	(2000) 69,98	-1,85
Finland	(1979) 75,31	(1987) 72,06	(1999) 65,27	(2003) 66,67	8,64
Ierland	(1977) 76,32	(1989) 68,51	(1997) 68,40	(2002) 70,50	5,82
Italië	(1979) 94,28	(1987) 90,49	(1996) 82,77	(2001) 85,23	9,05
Nederland	(1977) 88,00	(1986) 85,76	(1998) 73,35	(2002) 78,80	9,2
Portugal	(1979) 87,54	(1987) 70,38	(1999) 61,84	(2002) 61,48	26,06
Zweden	(1979) 90,72	(1988) 85,96	(1998) 81,39	(2002) 80,34	10,38
Frankrijk	(1978) 83,24	(1988) 66,18	(1997) 67,96	(2002) 64,42	18,82
België	(1978) 94,87	(1987) 93,37	(1999) 90,58	(2003) 91,63	3,24
Griekenland	(1977) 81,11	(1979) 79,59	(1996) 76,34	(2000) 74,97	6,14
Luxemburg	(1979) 88,85	(1989) 87,39	(1999) 86,51		2,34

Berekend door P. Delwit, op basis van de resultaten verschaft door de verschillende ministeries van Binnenlandse Zaken

Het verschijnsel is nog opvallender bij verkiezingen die in de ogen van de kiezers minder belangrijk zijn; wat in de politologische literatuur *Second order elections* wordt genoemd¹.

¹ Karl-Heinz Reif, "Ten Second Order National Elections", in Karl-Heinz Reif (ed.), *Ten European Elections*, Londres, Gower, 1980, pp. 1-36.

Dit is bijvoorbeeld overduidelijk het geval voor de Europese verkiezingen. In 1999 is minder dan een op twee burgers ingeschreven op de kieslijsten, naar de stembus gegaan.

Tabel 2. Evolutie (in %) van de deelname aan Europese verkiezingen

	1979	1984	1989	1994	1999
Groot-Brittannië	32,77	32,92	36,92	36,49	24,02
Duitsland	65,70	56,80	62,30	60,02	45,19
Oostenrijk				67,73	49,40
Denemarken	47,84	52,38	46,15	52,92	50,46
Spanje		68,53	54,72	59,14	64,38
Finland				57,59	30,00
Ierland	63,61	47,56	68,28	43,98	50,70
Italië	85,69	82,90	81,60	74,77	69,76
Nederland	58,08	50,91	47,53	35,69	29,95
Portugal		70,38	49,70	35,67	40,03
Zweden				41,62	38,84
Frankrijk	60,74	56,82	48,79	52,71	46,76
België	91,29	92,19	90,73	90,56	90,96
Griekenland		80,54	79,97	71,24	70,27
Luxemburg	88,90	88,80	87,60	88,54	86,63
EG-EU (9)	62,43				
EG-EU (10)		59,17			
EG-EU (12)		60,68	56,17	56,78	
EG-EU (15)				56,66	49,62

Berekend door P. Delwit, op basis van de resultaten verschaft door de verschillende ministeries van Binnenlandse Zaken

Elektronisch stemmen zou de deelname aan de verkiezingen kunnen bevorderen. Zelfs in die mate dat men, dank zij de nieuwe communicatiemiddelen, zijn stem op een andere plaats dan in het stembokje zou kunnen uitbrengen. Deze voorlopig nog theoretische mogelijkheid opent nieuwe perspectieven.

De verkoeling uit zich bij de burgers niet alleen in de traditionele politieke participatie – de stemming -, maar ook stroomop- en stroomafwaarts van het stemmen: er moeten bijzitters worden gevonden om de stembureaus te bemannen en tellers om de stemmen na de sluiting van de stembureaus te tellen. Ook op dit gebied wordt er verwacht dat elektronisch stemmen de zaken zal vergemakkelijken en versnellen.

België heeft reeds bij de federale verkiezingen van 1991 het elektronisch stemmen gelanceerd. Sindsdien werd het experiment herhaald bij de lokale en provinciale (1994-2000), Europese (1994-1999), regionale en nationale (1995, 1999, en 2003) verkiezingen ².

Vanaf de invoering van het elektronisch stemmen heeft de overheid getracht de onvolmaaktheden en stoornissen die bij eerdere experimenten werden vastgesteld, weg te werken.

² Anne-Emmanuelle Bourgaux, "De geautomatiseerde stemming: van de Prometheus-mythe naar die van Frankenstein" in Les élections dans tous leurs Etats. Bilan, enjeux et perspectives du droit électoral, Bruxelles, Bruylant, 2001.

De techniek van het elektronisch stemmen kent in de maatschappij en in militante en parlementaire kringen voor- en tegenstanders. De sterkste tegenstander is de groepering "Pour une éthique du vote automatisé"³.

Totnogtoe was er nochtans geen enkele grondig onderzoek verricht bij de kiezers die betrokken zijn bij deze nieuwe manier van stemmen. Ter gelegenheid van de federale verkiezingen van 18 mei 2003 heeft het "Centre d'étude de la vie politique" van de Université Libre de Bruxelles (ULB) in het kader van een oproep tot voorstellen van de POD Wetenschapsbeleid een exit-poll over het elektronisch stemmen gehouden. De doelstelling hiervan was niet naar een standpunt voor of tegen het ene of andere instrument te vragen (stemmen op papier of met de magneetkaart), maar te onderzoeken in welke mate het stemmen met de computer al dan niet sociaal wordt aanvaard.

De grootste uitdaging ligt immers in het winnen van het vertrouwen van de burgers in een geautomatiseerde stemprocedure. De beslissende rol hiervan werd al onderstreept door een reeks internationale vorsers. Met de evolutie naar een individueel stemgedrag⁴ hebben de *traditionele stelsystemen* een relatief groot vertrouwen van de kiezers gewonnen⁵. Bij de invoering van het elektronisch stemmen rijst de cruciale vraag naar het vertrouwen van de kiezer – en de actoren tijdens het verkiezingsproces – in de infrastructuur voor de elektronische stemregistratie.

Een van de eerste uitdagingen is de controle op de schrijvers van het computerprogramma. *"In dit geval zouden de burgers op geen enkele manier de tekortkomingen van het computersysteem kunnen vaststellen. Ze zijn dan gedwongen om te vertrouwen op wat ze horen en informatie van de ondernemingen die de infrastructuur voor evoting opgezet hebben, eventueel de regeringsdienst die de resultaten van de stemming certificeert en controleert."*⁶.

1. Exit-poll

Op 18 mei 2003 heeft een enquête-team 1637 personen in de drie gewesten van het land bevroegd.

Tabel 3. Territoriale verdeling van de respondenten

Waals Gewest	541
Vlaams Gewest	446
Brussels Gewest	650
BELGIË	1637

³ <http://www.poueva.be/>

⁴ Alain Garrigou, *Histoire sociale du suffrage universel en France. 1848-2000*, Paris, Points, 2003.

⁵ Andreas Auer et Nicolas Von Arx, *La légitimité des procédures de vote: les défis du evoting*, Genève, décembre 2001, p. 8.

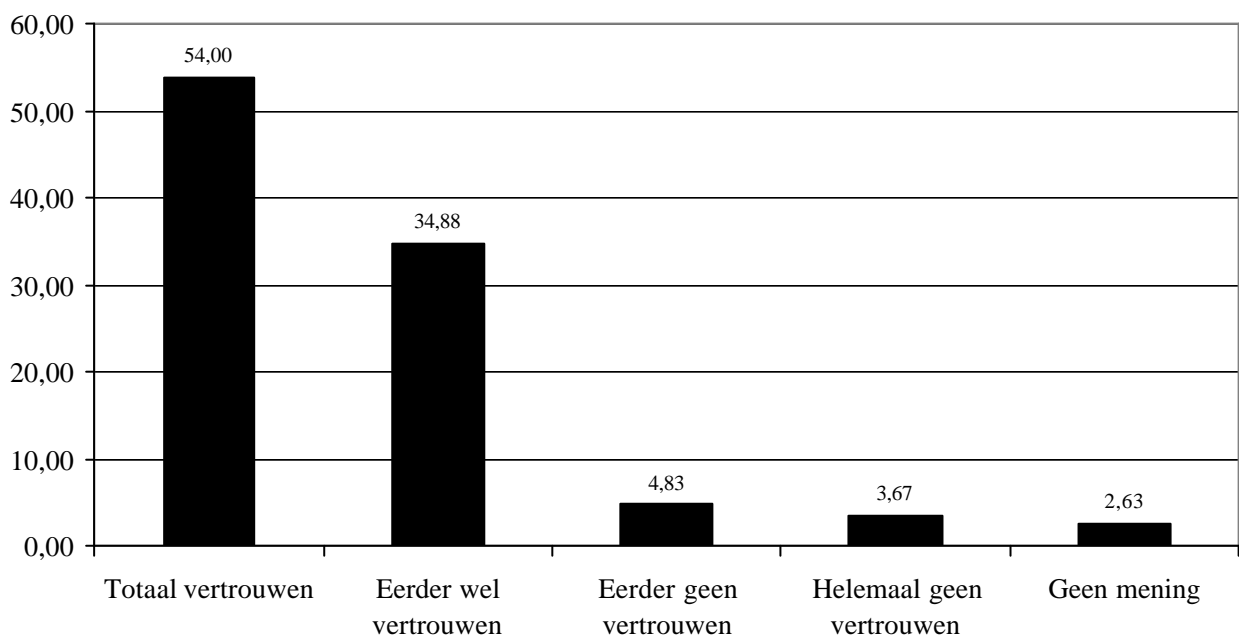
⁶ *Ibid.*, p. 14.

2. Vertrouwen en wantrouwen in de stelsystemen

Op de vraag naar het vertrouwen *versus* het wantrouwen, konden de Belgische burgers op vijf manieren antwoorden: "totaal vertrouwen", "eerder wel vertrouwen", "eerder geen vertrouwen", "helemaal geen vertrouwen" en "geen mening".

Volgens de *exit-poll* stellen 1455 respondenten wel vertrouwen in het elektronische stelsysteem (88,88%). Daar stond tegenover dat 139 van de respondenten een vorm van wantrouwen in het geautomatiseerde stelsysteem uitten (8,49%). 43 kiezers hadden geen mening (2,63%).

Grafiek 1. Vertrouwen en wantrouwen in het geautomatiseerde stelsysteem

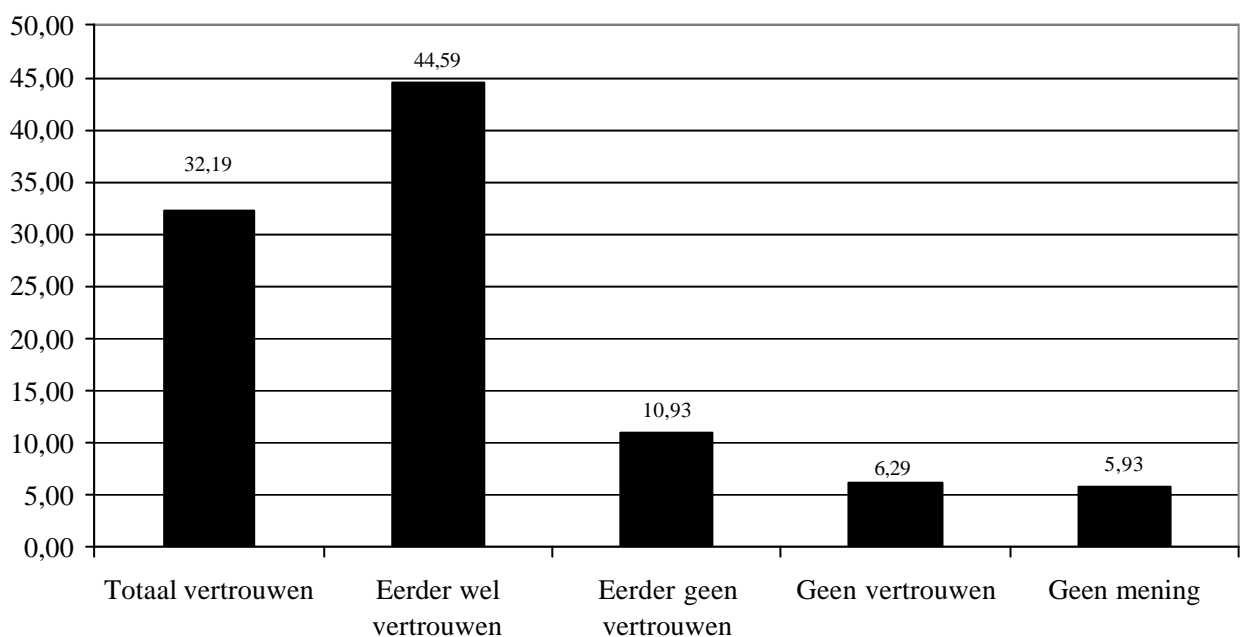
Als we deze grafiek meer in detail bestuderen, zien we dat bij de kiezers die hun vertrouwen in het stelsysteem per computer uiten, dit vertrouwen zeer uitgesproken is. We zien namelijk dat 54% van de respondenten verklaren dat ze "totaal vertrouwen" op het computersysteem, wat meer dan de helft van de totale steekproef vertegenwoordigt. De respondenten die een "totaal vertrouwen" in het elektronisch stemmen blijken te hebben, wordt gevolgd door een groep van 34,88% van de respondenten die "eerder wel vertrouwen" hebben.

De kiezers die het elektronisch stemmen ongunstig gezind zijn, zijn echter meer evenwichtig gespreid over die welke "helemaal geen vertrouwen" hebben en die welke "eerder geen

vertrouwen" hebben in het elektronisch stemmen. Het is duidelijk dat een meerderheid vertrouwen of zelfs zeer groot vertrouwen in de stemming per computer heeft.

Dit vertrouwen ligt hoger dan dat in de zogenaamde traditionele manier van stemmen (op papier). 76,78% verklaren dat ze vertrouwen hebben in deze manier van stemmen. Daar staat tegenover dat 17,22% een vorm van wantrouwen uit voor het stemmen op papier. We benadrukken echter dat men voorzichtig moet zijn bij de vergelijking omdat het voor een groot aantal kiezers gaat om een virtuele vraag: sommigen hebben nog nooit op *papier* gestemd.

Grafiek 2. Vertrouwen en wantrouwen in de stemming op papier

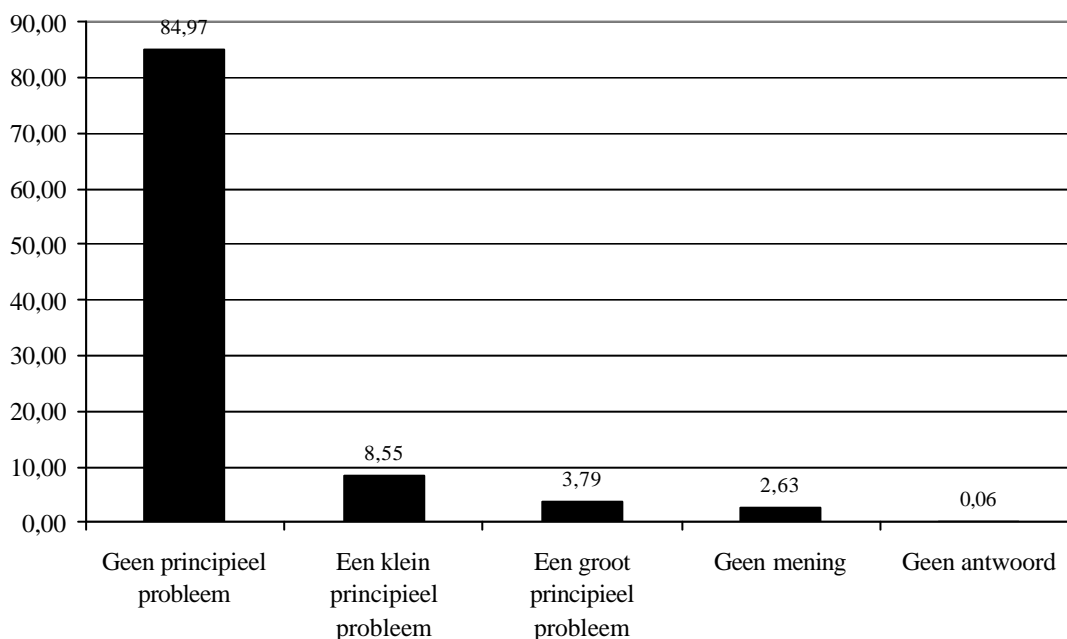
Als we in detail op de cijfers ingaan, blijkt hier nog een verschil te zijn tussen elektronisch en op papier stemmen. De respondenten die vertrouwen hebben in de elektronische stemming, hadden voor het merendeel ook een totaal vertrouwen in het systeem. Voor de stemming op papier antwoordden de respondenten vaker met "eerder wel vertrouwen" (44,59%) dan met "totaal vertrouwen" (32,19%). Hoewel het gevoel van vertrouwen dus groot blijft, zowel voor de stemming op papier als op de computer, is het vertrouwen in de stemming op papier meer getemperd.

Bij de personen die minder vertrouwen hebben in de stemming op papier, is de verdeling tussen "eerder geen vertrouwen" en "helemaal geen vertrouwen" evenwichtiger verdeeld. De stemming op papier krijgt hier opnieuw meer gematigde dan radicale stemmen dan de stemming met de computer.

3. Principiële standpunten ten opzichte van het elektronisch stemmen

Wat het principe betreft, is de sociale aanvaarding verworven, en wel in sterke mate. Meer dan vier vijfden van de kiezers hebben geen principieel probleem met het stemmen op de computer. Iets meer dan 8% van de respondenten vermeldt een klein principieel probleem. Bijna 4% van de respondenten ziet een groot principieel probleem in deze manier van stemmen.

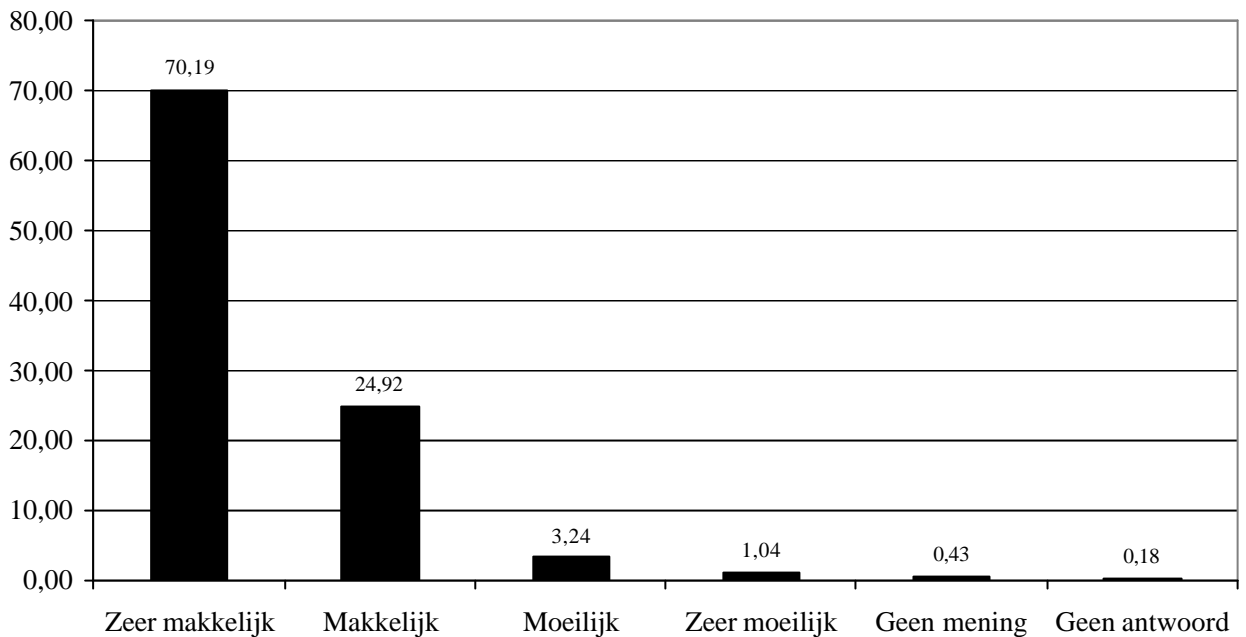
Grafiek 3. Antwoorden op de vraag: "Voor u is stemmen op de computer..."

4. Gebruiksvriendelijkheid van elektronisch stemmen

Over de manier van stemmen op 18 mei 2003 verklaart de grote meerderheid van de kiezers dat ze deze methode gemakkelijk ("zeer gemakkelijk" en "gemakkelijk") vonden. Zeer weinig burgers (4,28%) laten weten dat ze een klein probleem hebben gehad in een van de fasen. We doen opmerken dat het antwoord "zeer gemakkelijk" alleen al op driekwart van de respondenten slaat. Daartegenover staat dat nauwelijks één procent, dit is 17 op 1637 respondenten, de stemming per computer "zeer moeilijk" vindt.

Grafiek 4. Antwoorden op de vraag: "Voor u was het stemmen met de computer..."

5. Elektronisch stemmen en opleidingsniveau

De gegevens die we hier samengevat hebben, geven de Belgische bevolking op homogene wijze weer. Het onderzoek dat wij voeren, gaat uiteraard verder. Voorliggend rapport biedt onvoldoende ruimte om systematisch in te gaan op de details.

Met ons onderzoek zullen we uiteindelijk de ruwe gegevens die we hier gebracht hebben, met verschillende socio-demografische variabelen kunnen verfijnen. Zo hebben we bijvoorbeeld in onze enquête het gebruiksgemak van het elektronische stembiljet en het vertrouwen in de geautomatiseerde stemming op verschillende punten getoetst aan de sociale en culturele status. We hebben ook besloten om de invloed van de leeftijd te onderzoeken met een postelectorale enquête in de zomer en herfst van 2003. De verwerking hiervan is nog bezig.

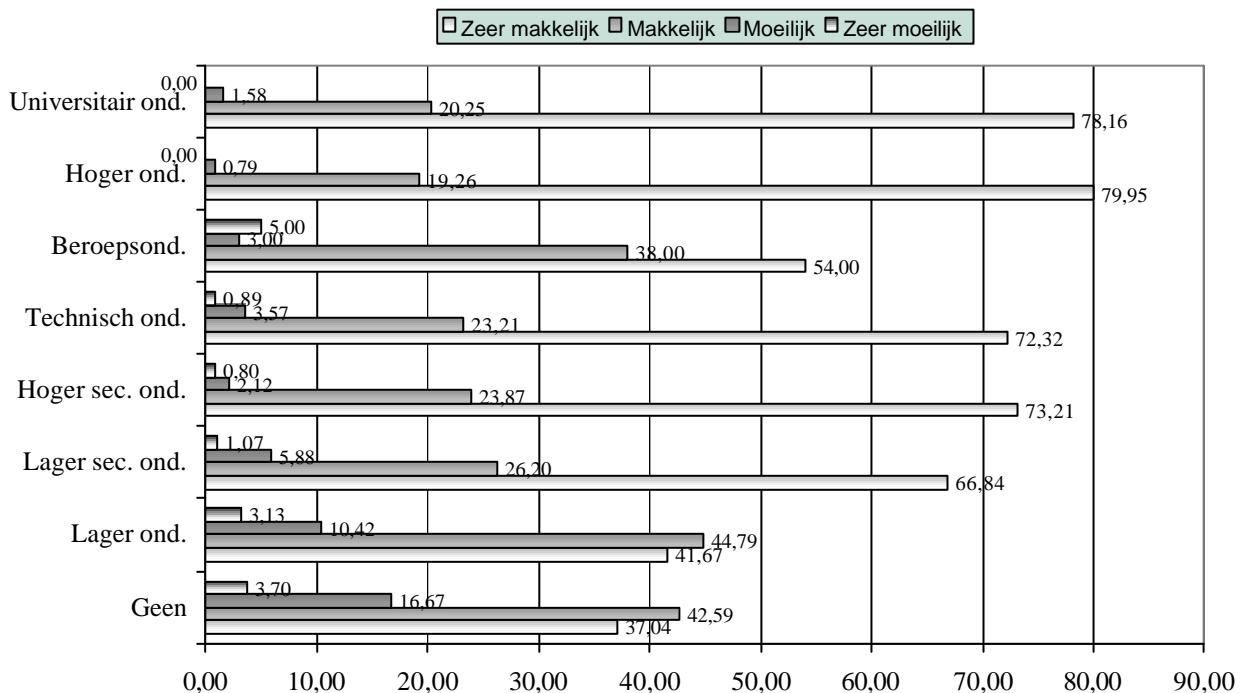
I.v.m. het vertrouwen hebben we in dit korte rapport één gegeven opgenomen: het opleidingsniveau. Het wordt gemeten aan het laatst behaalde diploma en lijkt geen rol van betekenis te spelen. Er zijn wel verschillen, maar ze zijn niet zeer groot en ook niet rechtlijnig. Het wantrouwen (of liever "eerder geen vertrouwen" en "helemaal geen vertrouwen") is lichtjes hoger bij de lager geschoolde burgers. Het zwakst is het bij (3,92%) de houders van een universitair diploma. Hoe het ook zij, in elk van de categorieën blijft het vertrouwen bij de grote meerderheid aanwezig.

Tabel 4. Kruising van opleidingsniveau en het vertrouwen in het elektronisch stemmen

Diploma	Totaal vertrouwen %	Eerder wel vertrouwen %	Eerder geen vertrouwen %	Helemaal geen vertrouwen %
Geen	61,22	30,61	2,04	6,12
Lager onderwijs	60,22	30,11	2,15	7,53
Lager secundair (ASO)	51,10	35,71	8,24	4,95
Hoger secundair (ASO)	54,10	37,16	5,46	3,28
Technisch onderwijs	62,73	31,82	2,73	2,73
Beroepsonderwijs	42,71	43,75	5,21	8,33
Hoger niet-universitair	58,60	34,95	3,76	2,69
Universitair	57,19	38,89	1,31	2,61

We stellen vast dat hoe hoger geschoold de gebruiker is, hoe makkelijker hij/zij het elektronisch stemmen te gebruiken vindt. Voor burgers met een universitair of hoger niet-universitair diploma is de moeilijkheidsgraad bijna nul. Het stijgt echter tot 15% voor wie alleen een diploma van het lager onderwijs heeft. Minder dan 50% van deze laatsten vinden dat de computer makkelijk te hanteren is bij de stemming. Bij de niet-gediplomeerde respondenten bereikt de moeilijkheidsgraad zelfs 20,37% ("moeilijk" + "zeer moeilijk").

Grafiek 5. Kruising tussen opleidingsniveau en gebruiksgemak bij het stemmen

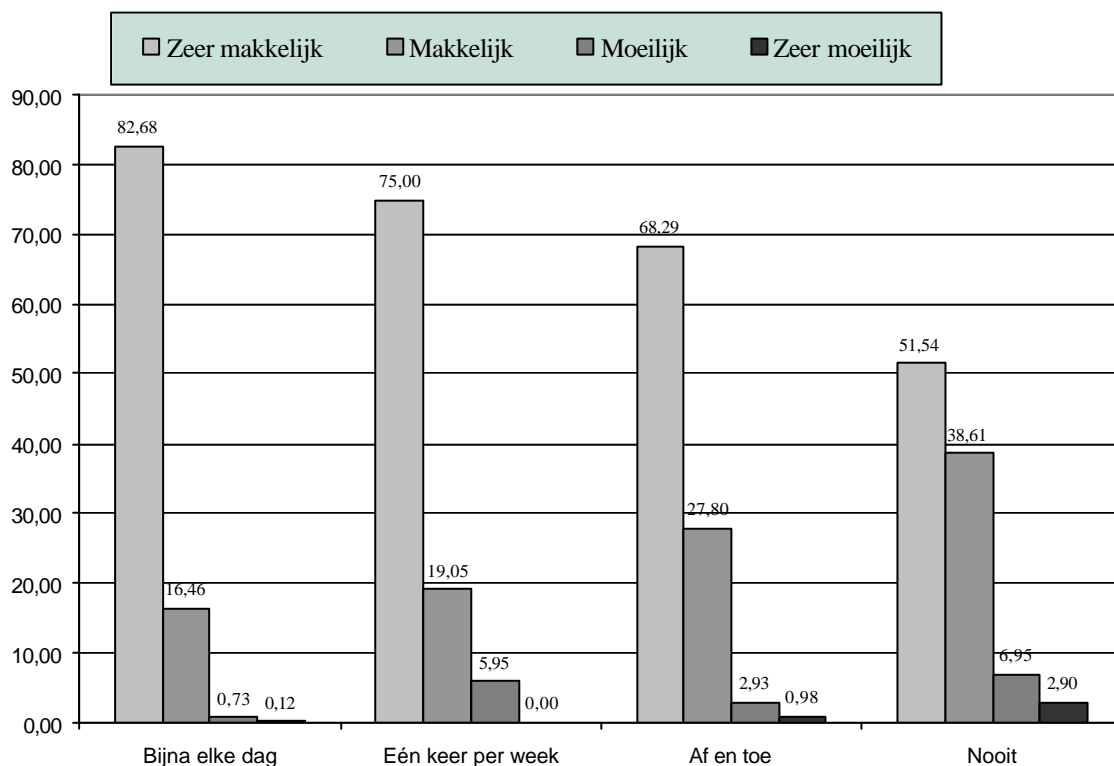
Voor de meesten blijft nochtans, ongeacht het opleidingsniveau, het gebruik gemakkelijk. De cijfers liggen het laagst bij de niet-gediplomeerden, waarbij 79,63% van de respondenten oordeelt dat het elektronisch stemmen "makkelijk" tot "zeer makkelijk" is. Hier valt echter

wel op te merken dat voor de respondenten zonder diploma of een diploma van het lager onderwijs, het gebruiksgemak wat meer gerelativeerd moet worden. In deze twee categorieën oordelen er meer dat het stemmen met de computer "makkelijk" is dan "zeer makkelijk".

Er is een andere vorm van discriminatie – die sterk verband houdt met de eerste –, en dat is het al of niet regelmatig omgaan met de computer. In de vragenlijst werd de respondenten gevraagd of ze "bijna alle dagen", "één keer per week", "af en toe" of "nooit" een computer gebruikten.

Het (grote) gebruiksgemak van de computer bij het stemmen is het meest uitgesproken bij de respondenten die wekelijks, of nog beter dagelijks een computer gebruiken. Omgekeerd, maar in mindere mate, is het gebruiksgemak minder hoog bij respondenten die nooit een computer gebruiken in het dagelijkse leven. Maar zelfs in dit laatste geval oordeelt nog altijd meer dan 50% dat het stemmen met de computer "zeer makkelijk" is.

Grafiek 6. Gebruiksgemak in verhouding tot het regelmatige gebruik van een computer

Uit deze laatste tabel blijkt een recht evenredig verband. Het aantal respondenten dat de elektronische stemming "zeer makkelijk" vindt, daalt naarmate ze minder vaak een computer gebruiken. Deze daling beïnvloedt echter niet zozeer de antwoorden "moeilijk" of "zeer moeilijk" maar wel "makkelijk". Uit de cijfers van de enquête blijkt dus dat het niet vertrouwd zijn met computers slechts een kleine invloed heeft op de gebruiks(on)vriendelijkheid van de computer voor de kiezers.

Besluit

De computerisering van de stembokjes is geen uitsluitend Belgisch verschijnsel. De Nederlanders en de Brazilianen hebben het immers al grotendeels ingevoerd. In Nederland zijn meer dan 95% van de stembureaus gecomputeerd. Brazilië heeft zelfs gekozen voor een volledige overgang naar computers. Aan de overkant van het Kanaal voeren de Britten een aantal testprojecten uit. Er werden reeds tal van filosofische vragen gesteld bij dit probleem. Ze zullen aan bod komen in het eindrapport. Wij hebben ons hier geconcentreerd op het onthaal van deze nieuwe technische manier van stemmen.

Om de vraag van het elektronisch stemmen in België te analyseren, heeft het "Centre d'étude de la vie politique" van de Université Libre de Bruxelles een eerste kwantitatieve enquête bij 1637 personen in het hele land opgezet.

Dit onderzoek had voornamelijk tot doel te onderzoeken in welke mate de stemming per computer sociaal aanvaard wordt door de kiezers die elektronisch gestemd hebben. Uit onze analyse blijkt dat we deze centrale vraag bevestigend kunnen beantwoorden.

De analyse van de gegevens van onze *exit-poll* wijst op een vrij groot vertrouwen, een positieve evaluatie van het gebruiksgemak en een goede sociale aanvaarding van het elektronisch stemmen door de kiezers. Voor elk van de gevallen toonde de meerderheid van de respondenten een positieve houding ten opzichte van deze stemmethode.

Voorts hebben we sommige gegevens gekruist. Hieruit blijkt dat het wantrouwen hoger is bij de lager geschoolde burgers. Het gebruiksgemak van elektronisch stemmen is ook afhankelijk van hoe vaak de respondent een computer gebruikt. Hoewel in beide gevallen het gebruiksgemak en het vertrouwen lager liggen, blijven de meer negatieve houdingen ten opzichte van het elektronisch stemmen in de minderheid.

Tot slot moeten we eraan herinneren dat dit beknopte rapport van het "Centre d'étude de la vie politique" (ULB) slechts een deel van het hele onderzoeksproject weerspiegelt. Een reeks bijkomende problemen wordt momenteel uitgediept door kwantitatieve postelectorale enquêtes die in de zomer en herfst van 2003 gevoerd werden. Deze gegevens worden momenteel nog verwerkt. De definitieve resultaten zullen weergegeven worden in een rapport dat vanaf 1 maart 2004 zal beschikbaar zijn.